HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDA PSIXOLINGVISTIKA

Anvarbekova Iroda Abrorbek qizi

Annotatsiya Ushbu maqolada o‘zbek tilshunosligida psixolingvistika fanining shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va bugungi kundagi ilmiy ahamiyati tahlil qilinadi. Til va tafakkur munosabatlari, nutq faoliyatining psixologik asoslari, nutqni hosil qilish hamda idrok etish mexanizmlari psixolingvistika nuqtai nazaridan yoritiladi. Shuningdek, o‘zbek tilshunosligida olib borilgan psixolingvistik tadqiqotlar, ularning nazariy va amaliy ahamiyati, ta'lim tizimida psixolingvistik yondashuvlardan foydalanish imkoniyatlari hamda ushbu sohaning istiqboldagi rivojlanish yo'nalishlari haqida fikr yuritiladi. Maqolada psixolingvistikaning zamonaviy tilshunoslikdagi o'rni va uning fanlararo tadqiqotlar tizimidagi ahamiyati ilmiy manbalar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: psixolingvistika, til, tafakkur, nutq faoliyati, nutq idroki, nutq ishlab chiqarish, o‘zbek tilshunosligi, kognitiv tilshunoslik, kommunikatsiya, lingvopsixologiya.

Kirish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslik fanida inson omiliga bo'lgan qiziqish tobora kuchaydi. Til faqat grammatik birliklar majmui emas, balki inson tafakkuri, ruhiyati va ijtimoiy faoliyati bilan chambarchas bog'liq hodisa sifatida talqin etila boshlandi. Natijada antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishlari shakllanib, ularning tarkibida psixolingvistika alohida ilmiy yo'nalish sifatida rivojlandi. Mazkur fan til va tafakkur o'rtasidagi murakkab munosabatlarni, nutqni hosil qilish, uni qabul qilish, tushunish va xotirada saqlash kabi jarayonlarni o'rganadi.

Psixolingvistika tilshunoslik hamda psixologiya fanlari tutashgan nuqtada yuzaga kelgan bo'lib, insonning nutq faoliyatini kompleks tarzda tadqiq etadi. Bu fan til birliklarini emas, balki ushbu birliklarning inson ongida qanday shakllanishi, qanday qayta ishlanishi va muloqot jarayonida qanday qo'llanishini o'rganishga qaratilgan. Shu jihatdan psixolingvistika zamonaviy tilshunoslikning eng dolzarb va istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Bugungi globallashuv sharoitida xorijiy tillarni o‘rganish, sun'iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi, avtomatik tarjima tizimlari, nutqni tanish va sintez qilish dasturlarining takomillashuvi psixolingvistik tadqiqotlarning ahamiyatini yanada oshirmoqda. Chunki bunday texnologiyalar inson nutqining psixologik mexanizmlarini chuqur o'rganishni talab qiladi.

O‘zbek tilshunosligida psixolingvistik yondashuv, avvalo, matnni idrok etish, nutq faoliyati, til birliklarining inson xotirasida saqlanishi, so‘z assotsiatsiyasi, nutqning hosil bo'lish mexanizmlari, tilni o'zlashtirish va nutqiy kompetensiyani rivojlantirish masalalarida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, ona tili ta'limida o‘quvchilarning matnni tushunishi, fikrni og'zaki va yozma shaklda ifodalashi, lug'at boyligini rivojlantirish kabi jarayonlarda psixolingvistikaning nazariy xulosalari muhim metodik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Psixolingvistika bugungi kunda faqat nazariy fan emas, balki ta'lim, pedagogika, neyrolingvistika, sun'iy intellekt, tibbiyot, logopediya va kommunikatsiya kabi ko'plab sohalar bilan integratsiyalashgan holda rivojlanayotgan fan hisoblanadi. Shu sababli ushbu yo'nalishni o'zbek tilshunosligi doirasida chuqur o'rganish ilm-fan va ta'lim taraqqiyoti uchun dolzarb vazifalardan biri sanaladi.

O‘zbek tilshunosligida psixolingvistika bo‘yicha olib borilayotgan tadqiqotlar tilning inson ruhiyati bilan bog ‘liq jihatlarini ochib berishga xizmat qilmoqda. Nutq faoliyatining shakllanishi, til birliklarini idrok qilish va ularni qo'llash mexanizmlarini aniqlash nafaqat nazariy tilshunoslik, balki amaliy pedagogika uchun ham muhim ilmiy natijalarni bermoqda.

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

O‘zbek tilshunosligida tilning faqat grammatik tizimini emas, balki uning inson tafakkuri bilan uzviy bog‘liqligini o‘rganishga qaratilgan ilmiy ishlar soni tobora ortib bormoqda. Til birliklarini inson ongida qabul qilish, ularning xotirada saqlanishi, zarur vaziyatda qayta tiklanishi va nutq jarayonida qo‘llanilishi psixolingvistik tadqiqotlarning asosiy yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bunday izlanishlar natijasida tilni o‘qitish metodikasi ham sezilarli darajada takomillashmoqda.

O‘zbek tilshunosligida psixolingvistik qarashlarning rivojlanishida matn tilshunosligi, pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslik yo‘nalishlarining o‘rni alohida ahamiyatga ega. Chunki matnni yaratish va uni idrok etish jarayonlari insonning psixik faoliyati bilan chambarchas bog‘liq. Muallif matnni yaratishda o‘z maqsadini, bilimini, tajribasini va hissiy holatini ifodalaydi. O‘quvchi esa matnni o‘qish jarayonida o‘zining hayotiy tajribasi, lug‘at boyligi va tafakkur imkoniyatlari orqali mazmunni anglaydi. Shu sababli bir xil matn turli insonlar tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkin.

Bugungi kunda o‘zbek tilshunosligida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarda nutq faoliyatining psixologik asoslari tobora chuqurroq o‘rganilmoqda. Nutqni hosil qilish jarayoni oddiy so‘zlashuv emas, balki murakkab aqliy faoliyat mahsuli hisoblanadi. Inson avvalo fikrni shakllantiradi, keyin uni til birliklari orqali ifodalash usulini tanlaydi. Bu jarayonda xotira, diqqat, idrok, tasavvur va tafakkur bir vaqtning o‘zida faoliyat ko‘rsatadi. Psixolingvistika aynan mana shu jarayonlarning qonuniyatlarini ilmiy asosda izohlaydi.

Tilni o‘zlashtirish masalasi ham psixolingvistikaning muhim tadqiqot obyektlaridan biridir. Bola ona tilini egallash jarayonida faqat grammatik qoidalarni emas, balki atrofdagi nutqiy muhitni ham o‘zlashtiradi. Ota-ona, oila, maktab va jamiyat bolaning nutqiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Tilni egallash davomida bola avval eshitadi, keyin tushunadi, undan so‘ng gapira boshlaydi va oxir-oqibat yozma nutqni ham o‘zlashtiradi. Ushbu bosqichlarning barchasi psixolingvistik qonuniyatlarga asoslanadi.

So‘nggi yillarda o‘quvchilarning matnni tushunish darajasini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, matn mazmunini anglash faqat lug‘at boyligiga emas, balki o‘quvchining tafakkur darajasi, diqqatni jamlay olishi, xotira imkoniyatlari va avvalgi bilimlariga ham bog‘liq. Demak, matn bilan ishlashda psixologik omillarni hisobga olish ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

Nutqni idrok etish jarayoni ham psixolingvistikaning markaziy masalalaridan biri sanaladi. Inson eshitayotgan yoki o‘qiyotgan axborotni bosqichma-bosqich tahlil qiladi. Dastlab tovush yoki grafik belgilar qabul qilinadi, keyin ular so‘zlarga, so‘ng gaplarga birlashtiriladi va yakunda umumiy mazmun hosil qilinadi. Ushbu jarayon juda tez sodir bo‘lsa-da, uning ortida murakkab psixik mexanizmlar faoliyat yuritadi. Shu sababli nutqni tushunish jarayoni nafaqat lingvistik, balki psixologik va fiziologik jihatdan ham o‘rganiladi.

Bugungi raqamli jamiyatda psixolingvistika sun’iy intellekt, kompyuter lingvistikasi va tabiiy tilni qayta ishlash texnologiyalari bilan ham uzviy bog‘lanmoqda. Nutqni avtomatik tanish, matnni tahlil qilish, ovozli yordamchilar, mashina tarjimasi va chatbotlar yaratishda inson nutqining psixologik mexanizmlarini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. O‘zbek tili uchun ham bunday texnologiyalarni rivojlantirish psixolingvistik tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirishni talab etadi.

Umuman olganda, o‘zbek tilshunosligida psixolingvistika nazariy va amaliy jihatdan izchil rivojlanib borayotgan fan sohasi hisoblanadi. Til va tafakkur munosabatlarini chuqur o‘rganish, nutq faoliyatining psixologik mexanizmlarini aniqlash hamda ushbu bilimlarni ta’lim amaliyotiga tatbiq etish kelgusida mazkur yo‘nalishning yanada taraqqiy etishiga xizmat qiladi.

Psixolingvistikaning zamonaviy rivojlanish bosqichida tilni insonning kognitiv faoliyati bilan bog‘liq holda o‘rganish ustuvor yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Inson tafakkuri va til o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur tahlil qilish til birliklarining shakllanishi, ularning mazmuniy rivojlanishi

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

hamda nutq jarayonidagi funksional imkoniyatlarini to‘liqroq anglashga xizmat qiladi. O‘zbek tilshunosligida ham kognitiv va psixolingvistik yondashuvlar uyg‘unlashib, yangi ilmiy qarashlarning shakllanishiga zamin yaratmoqda.

O‘zbek tilshunosligida matnni idrok etish bilan bog‘liq izlanishlar ham psixolingvistikaning muhim yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Matnni tushunish jarayonida o‘quvchi nafaqat matnda berilgan axborotni qabul qiladi, balki uni mavjud bilimlari bilan bog‘laydi, tahlil qiladi va yangi xulosalar chiqaradi. Shu sababli bir xil matn turli yoshdagi yoki turli tayyorgarlik darajasiga ega o‘quvchilar tomonidan har xil darajada anglanadi. Bu esa matn ustida ishlash metodikasini ishlab chiqishda psixologik omillarni hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Psixolingvistika til o‘rganish jarayonidagi xatolarni tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega. O‘quvchilarning nutqida uchraydigan grammatik, uslubiy yoki leksik xatolar ko‘pincha bilim yetishmasligidan emas, balki tafakkur va nutqni rejalashtirish jarayonidagi murakkab psixik omillar bilan bog‘liq bo‘ladi. Shu bois xatolarni faqat tuzatish emas, balki ularning psixologik sabablarini aniqlash ham ta’lim metodikasining muhim vazifalaridan biridir.

O‘zbek tilshunosligida bolalar nutqining psixolingvistik jihatdan tadqiq etilishi ham muhim ilmiy yo‘nalishlardan biridir. Bola nutqining rivojlanish bosqichlari, lug‘at boyligining ortishi, grammatik ko‘nikmalarning shakllanishi va muloqot malakasining rivojlanishi psixolingvistika nuqtai nazaridan izohlanadi. Ushbu tadqiqotlar maktabgacha va maktab ta’limi metodikasini takomillashtirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Keyingi yillarda o‘zbek tilini xorijiy til sifatida o‘qitish metodikasida ham psixolingvistik tamoyillardan foydalanishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Chet ellik tinglovchilarning o‘zbek tilini o‘zlashtirish jarayonida ona tilining ta’siri, assotsiativ tafakkur, xotira va motivatsiya kabi omillar muhim rol o‘ynaydi. Shuning uchun darslarni tashkil etishda kommunikativ vaziyatlar yaratish, muloqotga asoslangan mashqlarni qo‘llash hamda vizual materiallardan foydalanish yuqori samaradorlikni ta’minlaydi.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi psixolingvistika oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Elektron darsliklar, sun’iy intellekt asosidagi ta’lim platformalari, ovozli yordamchilar va avtomatik tarjima tizimlari inson nutqining psixologik qonuniyatlariga tayangan holda takomillashtirilmoqda. O‘zbek tili uchun bunday texnologiyalarni yaratishda milliy tilning fonetik, leksik va grammatik xususiyatlari bilan bir qatorda psixolingvistik omillarni ham hisobga olish zarur.

Shuningdek, zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda neyropsixolingvistika yo‘nalishi ham rivojlanib bormoqda. Ushbu yo‘nalish inson miyasining turli qismlarida nutqning qanday qayta ishlanishini, til buzilishlarining sabablarini hamda nutqni tiklash mexanizmlarini o‘rganadi. Bu boradagi ilmiy natijalar logopediya, tibbiyot va maxsus pedagogika sohalari uchun katta amaliy ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, o‘zbek tilshunosligida psixolingvistika fanining rivojlanishi tilni inson omili bilan bog‘liq holda tadqiq etish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Mazkur yo‘nalish nafaqat nazariy tilshunoslikni boyitadi, balki ona tili ta’limi metodikasini takomillashtirish, nutq madaniyatini rivojlantirish va zamonaviy axborot texnologiyalarini yaratishda ham muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida psixolingvistikaning istiqbollari Hozirgi davrda psixolingvistika tilshunoslikning eng tez rivojlanayotgan yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Sun'iy intellekt, neyrolingvistika, kompyuter lingvistikasi va kognitiv fanlarning rivojlanishi ushbu soha oldiga yangi ilmiy vazifalarni qo'ymoqda. O'zbek tilshunosligida ham psixolingvistik tadqiqotlarni zamonaviy metodlar asosida rivojlantirish zarurati tobora ortib bormoqda.

Kelgusida o'zbek tilining assotsiativ lug'atini yaratish, milliy nutq korpuslari asosida psixolingvistik tadqiqotlar olib borish, turli yosh guruhlarida matnni idrok etish xususiyatlarini

HSR (LONDON),
HOUGHTON STREET REVIEW JOURNAL
ISSN: 2058-5519|Impact factor-15.9
http://houghtonstreetreview.com/index.php/hsr

o'rganish hamda ikki tillilik sharoitidagi nutq faoliyatini tadqiq etish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Shuningdek, sun'iy intellekt asosida ishlovchi ovozli yordamchilar, avtomatik tarjima tizimlari va matn yaratish platformalarini takomillashtirish uchun o'zbek tilining psixolingvistik xususiyatlarini chuqur o'rganish talab etiladi. Bu esa nafaqat tilshunoslik, balki axborot texnologiyalari rivojiga ham katta hissa qo'shadi.

Kelajakdagi ilmiy izlanishlarda eksperimental psixolingvistika metodlaridan foydalanish, assotsiativ tajribalar o'tkazish, ko'z harakati (eye-tracking) texnologiyalari yordamida matnni o'qish jarayonini tahlil qilish, nutqni qayta ishlashning neyrofiziologik asoslarini o'rganish maqsadga muvofiqdir. Bunday tadqiqotlar o'zbek tilshunosligining xalqaro ilmiy maydondagi nufuzini oshirishga xizmat qiladi.

Xulosa Psixolingvistika til va inson tafakkuri o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganuvchi fan sifatida zamonaviy tilshunoslikning muhim yo'nalishlaridan biridir. O‘zbek tilshunosligida ushbu yo'nalish so'nggi yillarda sezilarli darajada rivojlanib, antropotsentrik yondashuvning qaror topishida muhim o'rin egallamoqda.

Maqola tahlillari shuni ko'rsatadiki, psixolingvistika til birliklarining inson ongida shakllanishi, nutqning hosil bo'lishi va idrok etilishi, matnni anglash hamda kommunikativ faoliyatning psixologik mexanizmlarini chuqur tadqiq etishga xizmat qiladi. Mazkur fan yutuqlaridan ona tili ta'limida foydalanish o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini, mustaqil fikrlashini, matn bilan ishlash ko'nikmalarini va kommunikativ madaniyatini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi.

O‘zbek tilshunosligida psixolingvistika bo'yicha ilmiy izlanishlarni kengaytirish, eksperimental tadqiqotlarni ko'paytirish, milliy assotsiativ lug'atlarni yaratish va zamonaviy raqamli texnologiyalar bilan integratsiyalash kelajakdagi ustuvor vazifalardan biri bo'lib qoladi. Ushbu yo'nalishning rivojlanishi o'zbek tilshunosligi taraqqiyotiga, ta'lim sifatining oshishiga va tilning xalqaro ilmiy maydondagi nufuzining ortishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Vygotskiy L. S. *Myshleniye i rech*. – Moskva: Pedagogika, 1982.
2. Leontev A. A. *Osnovy psixolingvistiki*. – Moskva: Smysl, 1997.
3. Luriya A. R. *Yazyk i soznaniye*. – Moskva: MGU, 1979.
4. Chomsky N. *Language and Mind*. – Cambridge University Press, 2006.
5. Zalevskaya A. A. *Vvedeniye v psixolingvistiku*. – Moskva, 2007.
6. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. – Toshkent: Akademnashr, 2006.
7. Mahmudov N. *Til va nutq*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2013.
8. Nurmonov A. *Tanlangan asarlar*. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
9. Yo'ldoshev B. *Matn lingvistikasi*. – Toshkent: Fan, 2014.
10. Mengliyev B. *Hozirgi o'zbek tili*. – Toshkent: Tafakkur, 2018.
11. Abduazizov A. *Tilshunoslik nazariyasiga kirish*. – Toshkent: Sharq, 2010.
12. Sayfullayeva R., Mengliyev B. *Hozirgi o'zbek adabiy tili*. – Toshkent, 2010.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. *2030-yilgacha ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi*. – Toshkent, 2019.
14. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi. *Ona tili fanidan Milliy o'quv dasturi*. – Toshkent, 2022.
15. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. *Tilshunoslik*. – Toshkent: OME, 2006.